

Rina Kralj-Brassard*

Dubrovačke protuepidemijske mjere: gospodarski odgovor na izazov kuge**

Po brzini primjene i osmišljenosti inovativnih rješenja za suzbijanje zaraza pojedini elementi dubrovačkoga modela smatraju se pretečom protuepidemijskih mjera u Europi. U radu se razmatraju okolnosti nastanka toga modela u prvom stoljeću kuge i utvrđuju najvažnija obilježja temeljnih elemenata dubrovačkoga sustava za suzbijanje zaraza. Polazeći od spoznaje da su mjere za obranu od zaraza djelo vlastelina-poduzetnika, pokazuje se ključni utjecaj gospodarstva na oblikovanje tih mjera.

Ključne riječi: Dubrovnik, kuga, protukužne mjere, karantena, gospodarstvo, javno zdravstvo, socijalno-zdravstvene ustanove

Posljednji slučaj kuge na jadranskoj obali zabilježen je u Trstu 1913. godine.¹ Prva kuga iz treće pandemije dosegla je europske gradove na isti način kao i zaraze

* Rina Kralj-Brassard, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Lapadska obala 4, 20 000 Dubrovnik, Republika Hrvatska, E-mail adresa: rinafran@gmail.com

** Rad je nastao u sklopu projekta *Tradicionalizam i inovacije u Dubrovniku od srednjeg vijeka do devetnaestog stoljeća* (HRZZ IP-01-2018-5527).

¹ Treća pandemija kuge započela je na području jugozapadne Kine u drugoj polovini 19. stoljeća, a prvi poznati europski smrtni slučaj za te pandemije zabilježen je krajem 1896. na brodu ukotvljenom pred Londonom. Pojedinačni slučajevi javljali su se u europskim lukama i većim gradovima od 1893. do 1945. godine. Kuga se često javljala u Marseilleu (četnaest puta između 1902. i 1936.), također u Pireju, Lisabonu, Liverpoolu, ali i u Parizu (sedam puta u drugom desetljeću 20. stoljeća). Pojava kuge danas nije veliki javnozdravstveni problem za europski prostor po svojoj prilici i zato što na europskom području nema prirodnoga spremišta kuge u divljoj populaciji glodavaca. Klimatski uvjeti, posebno u zapadnoj Europi, izrazito su nepovoljni za nastanak spremišta kuge među divljim glodavcima jer nema visoravni s niskom godišnjom količinom oborina (Barbara Bramanti et al., „The Third Plague Pandemic in Europe”, *Proceedings Royal Society B* 286: 20182429, pristup ostvaren 25. 7. 2020., <http://dx.doi.org/10.1098/rspb.2018.2429>: 1, 4, 6, tablica 1). Slučajevi kuge povremeno se javljaju na sušnim visoravnima u Aziji. Tako su u kolovozu 2020. zabilježene dvije smrti od bubonske kuge vezane uz konzumaciju mesa divljih glodavaca na rubnom području sjeverne Kine uz granicu s Mongolijom

iz druge pandemije, kad je Europu zapljusnuo val „crne smrti”.² Izvorište je bilo u Aziji, a uzročnik bolesti, bakterija *Yersinia pestis*,³ „putovao” je do europskih obala morskim putem na trgovačkim brodovima. Prvi nalet iz niza druge pandemije snažno je pritisnuo Dubrovnik kao i druge, posebno lučke gradove, uzrokujući velike demografske gubitke.⁴

Dubrovački odgovor na pomor sastojao se od niza pragmatičkih poteza vlasti usmjerenih na zaštitu života, u skladu s kršćanskim svjetonazorom, i očuvanje

---

i još jedan smrtni slučaj od kuge u Mongoliji („Man dies of bubonic plague in Mongolia”, *Medical Press*, pristup ostvaren 15. 8. 2020., <https://medicalxpress.com/news/2020-08-dies-bubonic-plague-mongolia.html>); „Second person dies from plague in China’s Inner Mongolia”, *Medical Press*, pristup ostvaren 15. 8. 2020., <https://medicalxpress.com/news/2020-08-person-dies-plague-china-mongolia.html>). Kuge nema u Australiji od dvadesetih godina 20. stoljeća, a danas se pojavljuje na svim ostalim nastanjenim kontinentima, uključujući i dio Europe istočno od Crnoga mora. Vidi: Ann G. Carmichael, „Plague persistence in Western Europe: a Hypothesis”, u: *Pandemic Disease in the Medieval World. Rethinking the Black Death*, ur. Monica H. Green (Kalamazoo, MI; Bradford, UK: Arc Medieval Press, 2015), 161. Za grafički prikaz recentnih primjera pojave kuge, kojih je najviše u Africi, posebno na Madagaskaru, vidi: „Plague – Maps and Statistics”, CDC, pristup ostvaren 7. 4. 2021., <https://www.cdc.gov/plague/maps/index.html>.

² Najvažniji izvor za kronologiju pojave kuge na europskom kontinentu još uvijek je Birabenova studija nastala na temelju podataka preuzetih iz anala i kronika. Vidi: Jean-Noël Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays Européens et Méditerranéens* (Pariz: Mouton, 1975). O nekim ograničenjima u upotrebi podataka iz te studije vidi: Guido Alfani, „Plague in seventeenth-century Europe and the decline of Italy: an epidemiological hypothesis”, *European Review of Economic History* 17 (2013): 409-411. Dubrovačke kronologije kuge raznih autora naslanjaju se također na lokalne kronike, ali i na izvore kao što su odluke vijeća, testamenti, spisi zdravstvenih službenika i ostale izvore često ekonomske prirode.

³ Paleoantropološka istraživanja ljudskih ostataka datiranih od okvirno neolitika do srednjega vijeka, otkrivenih na širokom području od Sibira do europskoga prostora, i uspješna rekonstrukcija genoma bakterije *Yersinia pestis*, sačuvanog u zubnim kostima, pokazala su da je vrlo vjerojatno uzročnik svih poznatih kuga različite virulentnosti, uključujući i one iz sve tri poznate pandemije, upravo spomenuta bakterija, genetski vrlo bliska zoonozi *Yersinia pseudotuberculosis*. Vidi: Maria A. Spyrou et al., „Historical *Y. pestis* Genomes Reveal the European Black Death as the Source of Ancient and Modern Plague Pandemics”, *Cell Host & Microbe* 19 (2016): 874-881, pristup ostvaren 27. 7. 2020., <http://dx.doi.org/10.1016/j.chom.2016.05.012>.

⁴ Sažeto vidi u: Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika. Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*, sv. 1 (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2011), 226-227 i tamo citirana literatura. Detaljno je tijekom te kuge proučio Gordan Ravančić. Vidi: Gordan Ravančić, *Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348. – 1349.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010); Gordan Ravančić, „Crna smrt 1348. godine u Dubrovniku – godina krize i solidarnosti?”, u: *Sačuvaj nas Bože rata, kuge, gladi i velike trešnje*, ur. Gordan Ravančić (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018), 11-34. Za recentan sažeti pregled kužnih epidemija i njihovih učinaka na hrvatskom području u srednjem vijeku vidi: Gordan Ravančić, „Četvrti jahač apokalipse – kuga na hrvatskim prostorima u srednjem vijeku”, *Hrvatska revija* 2 (2020): 30-34, pristup ostvaren 14. 9. 2020., <https://www.matica.hr/hr/615/cetvrti-jahac-apokalipse-kuga-na-hrvatskim-prostorima-u-srednjem-vijeku-30669/>.

privrednih aktivnosti. Po brzini primjene i osmišljenosti rješenja mali se istočno-jadranski emporij s pravom smatra pretečom takvih mjera u Europi.⁵

U obimnoj svjetskoj historiografiji o kugi dosta se pisalo o njezinu utjecaju na gospodarski razvoj. Jedno od otvorenih pitanja na koje se traže odgovori, uzimajući sve više u obzir saznanja iz ekologije suvremenih kuga, prije svega ulogu planinskih područja povezanih sa sredozemnim lukama kao prirodna staništa divljih glodavaca, potencijalnih nositelja zaraze, jest zašto su pojedina europska područja, čak i susjedni gradovi, npr. Piacenza i Milano, imali tako različitu smrtnost za „crne smrti”.⁶ Demografski gubici izravno su povezani s gospodarskim razvojem.

Kuge iz druge pandemije, posebno „crna smrt”, općenito se smatraju neizravnim pokretačem bržega razvoja europskih država, osobito u odnosu na Bliski istok i Aziju („Veliki razlaz”, *Great Divergence*), a kasnije su kuge vjerojatno utjecale na pomicanje središta ekonomskih aktivnosti prema sjeverozapadu Europe („Mali razlaz”, *Little Divergence*). Slični demografski gubici imali su različite dugoročne gospodarske posljedice ovisno o inicijalnim demografskim i gospodarskim obilježjima zajednica koje je zahvatila kuga i o upravljačkim sposobnostima elita da se nose s posljedicama. U zapadnoeuropskim zemljama⁷ demografski gubici prouzrokovani kugom imali su većinom dugoročne pozitivne gospodarske učinke, koji su se očitovali u povećanju učinkovitosti poljoprivredne proizvodnje, povećanju realnih nadnica, a uočeni su i tragovi smanjenja imovinske nejednakosti u odnosu na razdoblje prije „crne smrti” zbog rasta nadnica i veće mogućnosti za stjecanje imovine, na primjer u Italiji.⁸ Primjer s druge strane Sredozemlja pokazuje drugačija kretanja. Dugoročno negativan učinak kuge na gospodarski

---

⁵ Zlata Blažina Tomić, Vesna Blažina, *Expelling the Plague. The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik 1377-1533* (Montreal; Kingston; London; Ithaca: McGill-Queen's University Press, 2015), 235; Zlata Blažina Tomić, Vesna Blažina, „Zašto je Dubrovnik tako rano provodio zdravstvene mjere protiv kuge?”, u: *Kuga u Makarskoj i primorju 1815.*, ur. Marinko Tomasović (Makarska: Gradski muzej Makarska, 2017), 309.

⁶ Zazidavanje bolesnih, kao mjera izolacije kad su se pojavili prvi slučajevi kuge o kojima su svjedočili suvremenici, po mišljenju Carmichael nije moglo utjecati na sprečavanje pojave „crne smrti” u Milanu. Vidi: Carmichael, „Plague persistence in Western Europe”, 174-175.

⁷ Iznimka je Španjolska. Tamo su gospodarske posljedice „crne smrti” bile teže zbog manjka radne snage, pa je učinak kuge bilo povećanje nejednakosti. Vidi: Carlos Álvarez Nogal, Leandro Prados de la Escosura, Carlos Santiago Caballero, „Economic Effects of the Black Death: Spain in European Perspective”, *IFCS – Working Papers in Economic History* 6 (2020), pristup ostvaren 30. 4. 2021., <https://e-archivo.uc3m.es/handle/10016/30466>.

⁸ Guido Alfani, „The economic consequences of plague: lessons for the age of Covid-19”, *History & Policy, Policy papers*, 29 June 2020, pristup ostvaren 9. 3. 2021., <http://www.historyandpolicy.org/policy-papers/papers/the-economic-consequences-of-plague-lessons-for-the-age-of-covid-19>; Remi Jedwab, Noel D. Johnson, Mark Koyama, „The Economic Impact of the Black Death”, *Institute for International Economic Policy Working Paper Series* 14 (2020): 1-53, sažeto 1, pregled literature o Velikom i Malom razlazu 2.

razvoj Egipta posljedica je s jedne strane nemogućnosti radno intenzivnog održavanja sofisticiranoga irigacijskog sustava o kojemu je ovisila glavna privredna grana, poljoprivreda, a s druge strane nesnalaženja elita da se prilagode novim okolnostima bitno smanjene radne snage.⁹

Strana literatura posvećena kugi obimna je i općenito rijetko donosi podatke o istraživanjima na hrvatskom području.¹⁰ Jedan od razloga za takav nedostatak poveznica sa svjetskom historiografijom svakako je i jezična barijera, drugi bi možda trebalo tražiti u nezanimljivosti dubrovačkih i drugih hrvatskih tema koje izgledaju previše lokalne da bi privukle pozornost međunarodne publike, treći u izostanku sustavnih temeljnih istraživanja na primjer iz gospodarske povijesti na dubrovačkoj građi¹¹, koja su nužna predradnja za hvatanje priključka s temama popularnim u svijetu.¹²

Još od istraživanja Mirka Dražena Grmeka poznato je da je zaštita gospodarskih interesa u temelju osmišljavanja dubrovačke javnozdravstvene inovacije.¹³ Posljednja monografija u kojoj je sustavno prikazan nastanak i razvoj dubrovačkoga sustava za obranu od kuge do 16. stoljeća, pisana iz komparativne perspektive i prilagođena međunarodnoj publici, objavljena je 2015. godine.¹⁴ Prvo poglavlje

⁹ Svakoga proljeća valjalo je očistiti kanale i učvrstiti nasipe i tako pripremiti sustav za prihvatanje nabujalih jesenskih riječnih voda i njihovo čuvanje za sušnije razdoblje. Zbog visoke smrtnosti od kuge na ruralnom području irigacijski sustav nije imao tko održavati. Egipat je od 1347. do 1517. izgubio oko 40 % ruralnoga stanovništva. Posljedica je bila znatan pad poljoprivredne proizvodnje, koja je izravno ovisila o funkcioniranju irigacijskoga sustava. Početkom 15. stoljeća iznosila je tek 50 % proizvodnje zabilježene početkom 14. stoljeća. Autor smatra da bi valjalo proširiti istraživanje na sve zemlje u kojima se koristio sličan irigacijski sustav i razmotriti utjecaj depopulacije zbog kuge na divergentan ekonomski razvoj azijskih područja u odnosu na Europu. Vidi: Stuart Borsch, „Plague, Depopulation and Irrigation Decay in Medieval Egypt”, u: *Pandemic Disease in the Medieval World. Rethinking the Black Death*, ur. Monica H. Green (Kalamazoo, MI; Bradford, UK: Arc Medieval Press, 2015), 125-156, posebno 134, 137-141, 147-150.

¹⁰ Najavljena je nova sveobuhvatna monografija vrlo ugledna znanstvenika posvećena kugi. Sudeći po objavljenim naslovima poglavlja, ni Dubrovnik ni hrvatsko područje neće biti zasebno spomenuti. Vidi: Ole J. Benedictow, *The Complete History of the Black Death* (Woodbridge, Suffolk: Boydell Press, 2021).

¹¹ Ovo se može uočiti primjerice u pokušaju da se međunarodna publika upozna s gospodarstvom Dubrovačke Republike. Vidi: Oleh Havrylyshyn, Nora Srzentić, *Economy of Ragusa, 1300 – 1800. The Tiger of the Medieval Mediterranean* (Zagreb: Hrvatska narodna banka, 2014).

¹² Za sažeti pregled recentnih rasprava o pitanjima društveno-ekonomskih posljedica kuge vidi: Guido Alfani, Tommy E. Murphy, „Plague and Lethal Epidemics in the Pre-Industrial World”, *The Journal of Economic History* 77 (2017), br. 1: 314-343, posebno 330-336.

¹³ Najvažniji je rad: Mirko Dražen Grmek, „Le concept d'infection dans l'antiquité et au Moyen-Age, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377)”, *Rad JAZU* 384 (1980): 9-54.

¹⁴ Blažina Tomić, Blažina, *Expelling the Plague*. Knjiga je privukla pozornost međunarodne znanstvene javnosti. Tako je objavljen osvrt autorice Nühket Varlik, „Beyond Eurocentric Histories of Plague”, *Early Science and Medicine* 22 (2017), br. 4: 361-373, posebno 369-371. Autorice Blažina pripremaju kritičko izdanje najvažnijega izvora koji su koristile u toj knjizi, *Libro deli signori chazamor-*

knjige donosi kratku povijest Dubrovnika, spominjući pritom i neke podatke o gospodarstvu, a posebno se sažeto osvrćući na trgovinu i brodarstvo.¹⁵ U zaključku se kao jedan od razloga za osmišljavanje dubrovačkih protukužnih mjera spominje zaštita ekonomskoga prosperiteta jer bi prestanak trgovine značio financijski krah.¹⁶ Knjiga je pisana s povijesno-medicinskoga gledišta, a doneseni sažeti podaci o gospodarstvu prikladni su za odabrani pristup radu.

U međuvremenu su objavljeni radovi koji su donijeli nove uvide u dubrovačku povijest, a korisni su za bolje razumijevanje konteksta nastanka i načina provedbe protuepidemijskih mjera. Među ostalim, monografski je obrađeno pitanje iznimne stabilnosti Dubrovačke Republike vidljive u odsutnosti ozbiljnijih društvenih sukoba,¹⁷ a u radu o kugi iz 1691. prvi put doneseni su detaljni podaci o troškovima provedbe mjera za obranu od kuge i postupku izolacije na najužem urbanom području.¹⁸

U ovom radu pokušat će se na temelju objavljene literature dodatno kontekstualizirati okolnosti nastanka dubrovačkoga protuepidemijskog sustava, promatrajući ga prije svega s gospodarskoga gledišta. Nakon kratkoga kronološkog pregleda oblikovanja socijalno-zdravstvenoga sustava, fokusirajući se na prvo stoljeće druge pandemije, istaknut će se najvažnija gospodarska, demografska i politička obilježja zajednice koja je taj sustav iznjedrila. Istražit će se utjecaj gospodarskih okolnosti na oblikovanje protuepidemijskih mjera u prvom stoljeću kuge i istaknuti obilježja temeljnih elemenata dubrovačkoga sustava za suzbijanje zaraza.

Oblikovanje dubrovačkoga socijalno-zdravstvenog sustava u prvom stoljeću kuge

U prvih stotinjak godina od početka druge pandemije kuge dubrovačka komuna povukla je niz snažnih poteza na području higijene i javnoga zdravstva.¹⁹ U godi-

---

bi. Knjiga će biti objavljena u izdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku, tijekom 2021. godine.

¹⁵ Blažina Tomić, Blažina, *Expelling the Plague*, 30-37.

¹⁶ Blažina Tomić, Blažina, *Expelling the Plague*, 236.

¹⁷ Lovro Kunčević, *Vrijeme harmonije. O razlozima društvene i političke stabilnosti Dubrovačke Republike* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2020).

¹⁸ Rina Kralj-Brassard, „Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 54/1 (2016): 115-170. Donekle prerađen tekst rada objavljen je i na engleskom jeziku. Vidi: Rina Kralj-Brassard, „A City Facing the Plague: Dubrovnik, 1691”, *Dubrovnik Annals* 20 (2016): 109-148.

¹⁹ Sličan odabir ključnih elemenata sustava vidi u: Rina Kralj-Brassard, Ivica Martinović, „Dojilje za nahočad – javna služba u Dubrovačkoj Republici”, u: *Bioetika i dijete. Moralne dileme u pedijatriji*, ur. Ante Čović i Marija Radonić (Zagreb: Pergamena; Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju, 2011), 64. Vidi i: Kristina Puljizević, Rina Kralj-Brassard, „Utjecaj modernizacije javnog

ni kad je „crna smrt” došla do Europe, ali još ne i u Dubrovnik, utemeljen je općinski hospital *Hospedal del comun* ili *Hospedal grande*. Iz javne ubožnice niknula je prva hrvatska ustanova za isključivu skrb o izlječivim bolesnicima, hospital *Domus Christi*.²⁰ Samo trideset godina poslije, dakle u dohvatu iste generacije upravljača koji su preživjeli prvi nalet pogubne bolesti, 27. srpnja 1377. donesena je odredba o „trentini”, obveznom jednomjesečnom zadržavanju putnika, robe i životinja koji dolaze iz zaraženih područja na otoku Mrkanu ili u Cavtatu. Naknadno su kao kontumacijske opcije pridruženi Mrkanu susjedni otoci Bobara i Supetar i udaljeni pučinski Mljet. Prva je to odredba na Mediteranu koja je čvrsto oblikovana i provedena.²¹ Jedanaest godina nakon karantenske odredbe zabilježena je odluka vlasti o uspostavljanju službe nadzornika čistoće grada (*officialis super immundiciis*).²² Odluka o službi *kazamorata*, vlastelina zaduženih za suzbijanje pogubnih zaraznih bolesti, iz 1390. upućuje na mogućnost da je ta služba postojala i prije. Dubrovačka komuna prva je na svijetu uočila potrebu trajnosti te službe i kodificirala ju.²³ Mletačka Republika zadovoljavala se cijelo stoljeće, zbog

---

zdravstva i obrazovanja žena na dojenačku smrtnost u Dubrovniku krajem 19. i početkom 20. stoljeća”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 56/2 (2018): 622-623.

²⁰ Vidi na primjer: Risto Jeremić, Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II* (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1939), 175-177; Vladimir Bazala, *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike* (Zagreb: Dubrovački horizonti, 1972); Tatjana Buklijaš, Irena Benyovsky, „Domus Christi in Late Medieval Dubrovnik: a Therapy for the Body and Soul”, *Dubrovnik Annals* 8 (2004): 81-107.

²¹ Milano i Mantova donijeli su privremene zabrane ulaska za osobe iz okuženih područja 1374. godine. Prvi sanitarni kordon uspostavljen je u Milanu 1400., a prvi lazaret, bolnica za okužene, utemeljen je u Veneciji 1423. godine (Blažina Tomić, Blažina, *Expelling the Plague*, 134-135). Dubrovačkim kontumacijskim mjerama i lazaretima bavili su se mnogi autori počevši od Josipa Đelčića, koji je prvi objavio tekst karantenske odredbe zabilježene u knjizi zakona, *Liber Viridis* c. 49, koja se kronološki nastavlja na dubrovački Statut. Vidi: Giuseppe Gelcich, *Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa. Informazione storica documentata* (Trieste: Stab. Tipogr. di Lod. Herrmanstorfer, 1882), 37. Sažetu povijest dubrovačkih lazareta s naglaskom na elemente svakodnevice toga prostora donosi recentan rad Vesne Miović, „Život u karanteni: Lazareti na Pločama u vrijeme Republike”, u: *Lazareti u Dubrovniku. Početak karantenske službe u Europi*, ur. Ante Milošević (Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018), 13-49. Vidi i: Zdenka Janeković Römer, „I lazzaretti di Dubrovnik (Ragusa)”, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanita*, ur. Nelli-Elena Vanzan Marchini (Milano: Skira, 2004), 246-250. Za popularizaciju dubrovačke karantenske odredbe u svijetu od posebnog su značenja radovi Mirka Dražena Grmeka, poput „Le concept d’infection”. Prvi rad u kojem je Grmek istaknuo konceptualnu jedinstvenost odredbe objavljen je još 1959. godine: „Quarantaine à Dubrovnik”, *Symposium Ciba* 7 (1959): 30-33. U Dubrovniku najbližoj istočnojadranskoj komuni, kotorskoj, prvi spomen uzdržavanja karantene je iz 1431., u blizini tjesnaca Verige. Kotor je tada bio dio Mletačke Republike (Ilija Lalošević, „Mletački lazareti Boke Kotorske”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 59 /2017/: 175). Mlečani su utemeljili lazaret u Herceg-Novom odmah nakon potpisivanja Karlovačkoga mira 1699. godine (Lalošević, „Mletački lazareti Boke Kotorske”, 177).

²² Risto Jeremić, Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I* (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1938), 48.

²³ Taj se podatak, slično kao priznanje jedinstvenosti karantenske odredbe iz 1377., vrlo teško probija u svjetsku akademsku zajednicu. Tako vrlo cijenjeni talijanski znanstvenik u inače izvrsnom radu,

štednje, samo privremenim statusom istovrsnih službenika, a Milansko Vojvodstvo trajnu službu uspostavilo je pedesetak godina nakon Dubrovnika.²⁴ Petnaestak godina nakon odluke o trajnim službenicima za suzbijanje zaraza donesena je odluka o uređenju odvodnih kanala i popločenju grada.²⁵ Nedugo zatim, 1415., osnovana je služba gradskih čistača (*quatuor officiales saleçii civitatis*).²⁶ Smatra se da su pet godina poslije Dubrovčani dobili javnu ljekarnu poznatu pod imenom *Domus Christi*.²⁷ Slijedilo je utemeljenje nahodišta *Hospitale misericordiae* 1432. godine. Multifunkcionalna ustanova skrblila se za napuštenu djecu, ali, s vremenom, i za siromašnu djecu rođenu u obiteljima i izvanbračne roditelje. Dubrovačko nahodište najdugovječnija je socijalno-zdravstvena ustanova toga tipa ne samo na hrvatskom području nego i na znatnom širem prostoru i jedinstvena po načinu financiranja sve do 19. stoljeća.²⁸ Četiri godine poslije donesena je odluka o uređenju gradske kanalizacije.²⁹ Niz je zaokružen dovršetkom izgradnje javnoga vodovoda s Velikom Onofrijevom fontanom.³⁰ Najmanje stoljeće i pol prije pojave prve kuge iz druge pandemije Dubrovnik je imao školovane javne liječnike na državnoj plaći.³¹ Dubrovački statut iz 1272. sadržava odredbu koja

---

citirajući Carla M. Cipollu, *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance* (New York: Cambridge University Press, 1976), tvrdi: „The first permanent health boards were introduced in Italian cities during the fifteenth century and copied by Spain and France within few decades” (Alfani, „Plague in seventeenth-century Europe”, 423).

²⁴ Zlata Blažina Tomić, *Kacamorti i kuga. Utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2007), 93; Blažina Tomić, Blažina, *Expelling the Plague*, 109-134; Mauro Bondioli, „Osmišljavanje lazareta: Bedem protiv kuge u Veneciji i na zapadnom Mediteranu”, u: *Lazareti u Dubrovniku. Početak karantenske službe u Europi*, ur. Ante Milošević (Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018), 89.

²⁵ Jeremić, Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, 49.

²⁶ Jeremić, Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, 52.

²⁷ Dubrovčanima su znatno prije bile dostupne ljekarne samostanskih redova. Franjevački samostan vjerojatno je od početka 1317. imao priručnu ljekarnu. Jeremić, Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II*, 161, 164. O dominikancima i njihovoj ljekarni vidi opširno u: Stjepan Krsić, *Zdravstvena kultura i nekadašnja ljekarna Dominikanskog samostana u Dubrovniku = Health care and the old Pharmacy in the Dominican Monastery in Dubrovnik* (Dubrovnik: Matica hrvatska, 2010).

²⁸ O toj socijalno-zdravstvenoj ustanovi opširnije vidi: Rina Kralj-Brassard, *Djeca milosrđa. Napuštena djeca u Dubrovniku od 17. do 19. stoljeća* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2013); Rina Kralj-Brassard, *Dubrovačko nahodište i njegovi šticećnici (1818-1908)* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2020). I tamo citirana literatura.

²⁹ Jeremić, Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, 58-59.

³⁰ Ugovor o izgradnji vodovoda prihvaćen je na sjednici Velikoga vijeća 1436., a vodovod je završen 1438. jer je tada zabilježena posljednja isplata (Jeremić, Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, 39). O dubrovačkom vodovodu i opskrbi vodom detaljnije vidi: Mara Stojan, Relja Seferović, „Čudo vode: prolegomena za ranorenesansni vodovod u Dubrovniku”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 44 (2006): 95-137; Irena Ipšić, Ivana Lazarević, „Water in the urban space of Dubrovnik”, *Povijesni prilozi* 38 (2019), br. 56: 181-198.

³¹ Jeremić, Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II*, 7. Dubrovčani su angažirali među ostalima i vrlo poznate medicinske stručnjake zaslužne za razvoj medicinske znanosti

se može protumačiti kao namjera da se gubavci udalje od grada.³² Potvrda je to nastojanja vlasti da se i prije kuga iz druge pandemije primijene određene mjere distanciranja. Izgradnja lazareta, namjenskoga prostora za raskuživanje na Dančama, započela je tridesetih godina 15. stoljeća,³³ ponovo u okviru prvoga stoljeća od pojave „crne smrti”.

Dubrovački socijalno-zdravstveni sustav nastavio se razvijati i kasnije. Dubrovnik je prvo mjesto na hrvatskom prostoru koje je imalo javno rodilište u sklopu Hospitála milosrđa, državnoga nahodišta, najkasnije od 17. stoljeća.³⁴ Brijači ranarnici na državni su trošak, pokriven u okviru troškova Kneževa dvora, inokulirali protiv boginja u dubrovačkom distriktu još 1784. godine.³⁵ Prvu vakcinaciju na dubrovačkom području proveo je svestrani znanstvenik i liječnik Luka Stulli 1805. godine.³⁶ O razvijenosti i visokoj kompatibilnosti dubrovačkoga socijalno-zdravstvenog sustava s razvijenim istovrsnim sustavima velikih država

---

kao što su bili Giacomo Mazia iz Salerna, Mariano Santo iz Barlette i Amatus Lusitanus. Vidi: Mirko Dražen Grmek, „Doprinos hrvatskih liječnika medicinskim znanostima u svijetu”, *Medicinski vjesnik* 27 (1995), br. 1-2: 36.

³² *Statut grada Dubrovnika*, prir. i prev. Ante Šoljić, Zdravko Šundrica i Ivo Veselić; uvodnu studiju napisala Nella Lonza (Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002), Lib. VI c. 56, 361.

³³ Miović, „Život u karanteni”, 13. Venecija je tada već imala lazaret (Bondioli, „Osmišljavanje lazareta”, 92). Odabir mjesta za izgradnju lazareta u neposrednoj blizini grada bio je logistički i sigurnosni problem. Zato se otežalo s izgradnjom lazareta na Pločama i odustalo od dovršetka lazareta na Lokrumu (Miović, „Život u karanteni”, 13-14). Lazareti su trebali biti dovoljno pristupačni za prihvat robe, ali nisu smjeli ugrožavati grad. Zatvorena i čvrsta zidana struktura lazareta, koja je često bila puna stranaca, imala je zapravo obilježja utvrde i usto s potencijalno „stranom posadom”. Moglo bi se pomisliti na novu „kulu Bodinovu”. Odlukom Senata iz 1724. lazareti su proglašeni sastavnim dijelom gradskih utvrda. Vidi: Zdravko Šundrica, „Arhivsko gradivo o izgradnji lazareta na Pločama”, u: *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva*, sv. II (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2009), 28.

³⁴ Rina Kralj-Brassard, Kristina Puljizević, „Porod iz nevolje: skrb o trudnicama i roditeljama pri dubrovačkom nahodištu u drugoj polovici 18. stoljeća”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 51/1 (2013): 359-388.

³⁵ Tako je primjerice brijač ranarnik Andrija Galatinović krajem 1784. primao visoku dnevnicu od 30 grošića *per inoculare il vajolo* u selima dubrovačkoga distrikta. Vidi: Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DADU), *Detta*, ser. 6, sv. 83, f. 93. Po istom poslu, *per inestare il varolo*, angažiran je početkom 1785. u konavoskom selu Vitaljina, primorskim selima Doli i Smokovljani i na otoku Mljetu (HR-DADU, *Detta*, sv. 83, ff. 100, 107v, 110v). Izvor ne opisuje pobliže postupak. O troškovima Dvora vidi: Rina Kralj-Brassard, „*Detta* presvijetlog i preuzvišenog gospodina kneza: troškovi Dvora u Dubrovniku od 16. do 19. stoljeća”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 52/1 (2014): 131-160.

³⁶ Jeremić, Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, 108. Smatra se da je prvo cijepljenje na hrvatskom prostoru proveo kirurg jaskanskoga okruga u Jastrebarskom Karlo Hadvig. O tome svjedoči zaključak Zagrebačke županije iz kolovoza 1791. godine. Vidi: Livia Brisky et al., „Uvođenje obveznog cijepjenja protiv velikih boginja na području Dalmacije i grada Splita u prvoj polovini 19. stoljeća”, *Paediatria Croatica* 56 (2012), br. 1: 86; Ivan Vodopija et al., „Hrvatski doprinos eradikaciji variole: u povodu dvadesete godišnjice eradikacije”, *Infektološki glasnik* 17 (1997), br. 4: 85-89; Grmek, „Doprinos hrvatskih liječnika”, 37.

u 19. stoljeću svjedoči glatka integracija u sustav javnoga zdravstva Habsburške Monarhije, nastalog pod utjecajem kameralizma.³⁷

Obilježja dubrovačke komune pred dolazak „crne smrti”

Prva europska kuga drugoga pandemijskog vala zatekla je dubrovačku komunu u snažnom zamahu vidljivom u privrednoj i političkoj sferi.³⁸ Teritorij se proširio. Komuni su pridruženi otoci Lastovo i Mljet, pa zatim Pelješac sa Stonom. Broj stanovnika je rastao, ali tako da je upravljački sloj činio vrlo široku bazu. U trenutku zatvaranja Velikoga vijeća 1332., petnaestak godina prije „crne smrti”, pripadnici dubrovačke vlastele činili su najmanje 40 % stanovništva Dubrovnika, a dvije trećine svih stanovnika grada živjelo je u vlasteoskim domaćinstvima. Ostatak gradskoga stanovništva činili su obrtnici, pomorci, trgovci, zduri, *soldati*, većinom doseljenici prve generacije.³⁹ Vlastela je bila mnogobrojna, stoga je očito zastupala interese većine građana. Osim što su pripadnici vlastele bili međusobno povezani isprepletenom mrežom rodbinskih veza, društvene spojnice u privrednoj i privatnoj sferi uključivale su i pripadnike drugih slojeva.⁴⁰ Potezi koje je donosila vlast po svoj su prilici imali dosta široku podršku, što je moglo biti vrlo važno za kasniju primjenu protukužnih mjera.

Završni čin oblikovanja dubrovačkoga vlasteoskog sloja slijedio je mletački uzor, kao što je bilo i u drugim komunama na istočnoj obali Jadrana. Postupna uspostava isključivoga prava na donošenje političkih odluka u Dubrovniku nije izazvala pobune izostavljenih slojeva. Trzavice unutar vlasteoskoga sloja bile su relativno rijetke. Dubrovačke vlasteoske obitelji bile su formalno ravnopravne i

³⁷ Nahodište i bolnica pod austrijskom su upravom nastavili s uobičajenim radom, s iznimkom povećanih administrativnih obveza. Vidi: Rina Kralj-Brassard, „Više od milosrđa – Dubrovnik u svjetlu socijalno-zdravstvenih institucija i mjera”, u: *Dubrovnik u hrvatskoj povijesti. Zbornik radova u čast akademiku Nenadu Vekariću*, ur. Mario Grčević i Nenad Vekarić (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2019), 263; Puljizević, Kralj-Brassard, „Utjecaj modernizacije javnog zdravstva”, 623; Kralj-Brassard, *Dubrovačko nahodište i njegovi šticenici*, 26-27. Za recentan sažeti pregled povijesti zdravstva na hrvatskom području vidi: Vlatka Dugački, Krešimir Regan, „Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru”, *Studia lexicographica* 13 (2019), br. 25: 35-74.

³⁸ Detaljnije o političkim i gospodarskim okolnostima vidi: Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 57-64.

³⁹ Nenad Vekarić, „Udio plemstva u stanovništvu Dubrovnika u trenutku zatvaranja vijeća 1332. godine”, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* 48 = 510 (2011): 38, 43-44; Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 1, 19, 23.

⁴⁰ U privatnoj sferi osobita se bliskost između pripadnika vlasteoskoga sloja, posebno žena, i dojilja i odgojiteljica vlasteoske djece uočava u oporukama. Vidi: Zdenka Janeković Römer, *Okvir slobode: dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999), 207. O prirodi odnosa zorno svjedoči izraz „sestra po mlijeku” (*surella di latte*) koji je u oporuci dubrovačka plemkinja upotrijebila za kćer svoje dojilje (HR-DADU, *Testamenta de Notaria*, ser. 10.1, sv. 13, f. 24). Pitanje dužničko-vjerovničkih odnosa koje bi moglo otkriti i tragove šire kljentalističke mreže nije temeljito istraženo.

međusobno su dogovarale raspored državnih službi i političke moći. Izvana je to bila čvrsta struktura, otporna na političke neredne, koja je doprinosila stabilnosti države.⁴¹ Relativan mir na unutarnjem polju osiguravao je povoljne okolnosti za možda strožu i raniju primjenu općenito vrlo zazornih protuepidemijskih mjera.

U vremenu pred „crnu smrt” pripadnici vlastele bili su aktivni, vrlo poduzetni, ulažući u različite unosne poslove na obali i u zaleđu, posebno u rudnike srebra. Snažno je razvijena kreditna trgovina u kojoj su sudjelovali i stranci, Mlečani i Toskanci, i domaći, prije svega pripadnici vlastele.⁴² Koliko je kreditna trgovina smatrana važnom govori odredba iz 1275. po kojoj se svi dugovi u vrijednosti od 10 perpera i više moraju u okviru osam dana registrirati u posebnu knjigu. Knjiga zadužnica započeta je 1282. dolaskom notara Tomasina de Savere iz Lombardije.⁴³ Učeni Lombard nesumnjivo je dobro poznao sve uzuse kreditne trgovine i bankarstva kojima se bavio toliko velik broj njegovih sunarodnjaka. Broj i vrijednost transakcija,⁴⁴ a možda i potencijalna „zapaljivost” odnosa između dužnika i kreditora,⁴⁵ eventualno stvaranje klijentelističkoga kruga na temelju dužničkih obveza koje se moglo preliti i na političku sferu, potaknuli su vlast da donese spomenutu odredbu. Očita je namjera vlasti da se uspostavi strog nadzor

⁴¹ Zdenka Janeković Römer, „Zatvaranje dubrovačkog plemstva i vijeća u političkom i društvenom kontekstu 13. i 14. stoljeća”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 56/1 (2018): 113. Za opširno uvodno razmatranje razloga izvanredne stabilnosti Dubrovačke Republike s naglašenim komparativnim pristupom vidi: Kunčević, *Vrijeme harmonije*; Lovro Kunčević, „O stabilnosti Dubrovačke Republike (14.-17. stoljeće): geopolitički i socijalni faktori”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 54/1 (2016): 1-38. O dubrovačkim vlasteoskim klanovima vidi: Stjepan Čosić, Nenad Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2005); Nenad Vekarić, *Nevidljive pukotine: dubrovački vlasteoski klanovi* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2009).

⁴² Od 1280. do 1400. dvije trećine svih kreditora bili su pripadnici vlastele. Vlasteoskom krugu pripadala je i većina dužnika. Vidi: Bariša Krekić, „Italian Creditors in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan Trade: Thirteenth through Fifteenth Centuries”, u: *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages* (London: Variorum reprints, 1980), 242-243, 254.

⁴³ Ignacij Voje, „Poskusi kvantifikacije trgovskoga prometa in proizvodnje v srednjeveškem Dubrovniku”, *Zgodovinski časopis* 42 (1988), br. 3: 375-376.

⁴⁴ Tako je u godini stjecanja poluotoka Pelješca zabilježeno 738 pogodbi vrijednih 226.715 perpera, a 1336. godine, kao posljedica sloma firentinskih bankarskih kuća, zabilježen je znatan pad transakcija. Sklopljene su samo 404 pogodbe vrijedne 139.375 perpera (Voje, „Poskusi kvantifikacije trgovskoga prometa in proizvodnje”, 378). Ukupna vrijednost kreditne trgovine od 1280. do 1400. iznosila je preko 2 milijuna venecijanskih dukata (Krekić, „Italian Creditors in Dubrovnik”, 242). Uzimajući u obzir tečaj venecijanskoga dukata u Dubrovniku, koji je u spomenutom razdoblju oscilirao između 25 i 30 groša za dukat (prema: Krekić, „Italian Creditors in Dubrovnik”, 253), vrijednost dubrovačke kreditne trgovine između 1280. i 1400. godine iznosila je između 4.200.000 i 5.000.000 perpera.

⁴⁵ Primjeri iz 17. i 18. stoljeća pokazuju da je zbog ozbiljnih posljedica dubrovačka vlast nastojala kontrolirati zaduživanje svojih podanika kod podanika Osmanskoga Carstva. Vidi: Vesna Miović-Perić, *Na razmeđu. Osmansko-dubrovačka granica (1667. – 1806.)* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1997), 60.

nad kreditnom trgovinom. Nije bilo dovoljno da se zadužnice bilježe zajedno s ugovorima druge vrste, pa da se zatim po potrebi pronađu. Podaci o tome tko se zadužuje kod koga, na koji iznos i pod kojim uvjetima dubrovačkoj komuni trebali su biti stalno na dohvatu ruke. Dragocjeni svesci podserije *Debita Notariae* poslužili su istraživačima za rekonstrukciju gospodarskih prilika i odnosa dubrovačke komune sa zaleđem.⁴⁶ Po istraživanju Ignacija Voje, ni u jednoj drugoj dalmatinskoj ili talijanskoj komuni nije postojala (ili barem nije sačuvana) slična usko specijalizirana arhivska podserija.⁴⁷ Sklonost uspostavi struktura za nadzor, vidljiva na primjer u slučaju zadužnica, jedno je od obilježja vlasti u Dubrovniku koje se moglo pokazati korisnim za osmišljavanje sustava obrane od kužnih zaraza.

Pred početak prve kuge druge pandemije grad je vrvio obrtnicima. Razvijali su se brodogradnja i pomorstvo i sve prateće djelatnosti. Zemljište dubrovačke komune nije bilo ni pusto ni bezvodno,⁴⁸ kako su to nerijetko prikazivali Dubrovčani,⁴⁹ ali nije bilo ni izbliza dovoljno za uzdržavanje stanovništva, čak ni kad su klimatske prilike bile idealne. Upravo je ograničeno zemljište, uz druge povoljne okolnosti, potaknulo dubrovačku komunu da, poput rapske, razvije brodarstvo. Drugačiji razvojni put u srednjem vijeku imala je korčulanska komuna, s dovoljno plodnih površina. Oslanjala se na poljoprivredu, jedini snažniji obrt bilo je kamenarstvo i, čini se, nije imala kapitala za znatniji razvoj pomorstva. Osim manjka kapitala, ni blizina pomorski snažnog Dubrovnika nije išla u prilog razvoju brodarstva na Korčuli.⁵⁰

Trgovina je nesumnjivo bila najvažnija dubrovačka „hraniteljica”. Prvo, jer su trgovci nužnim uvozom žita doslovce hranili grad, i to po potrebi s udaljenijih

---

⁴⁶ Vrijednost notarskih dokumenata kao izvora za proučavanje gospodarske povijesti uočio je Konstantin Jireček. Njegovim istraživačkim tragom nastavio je Gregor Čremošnik.

⁴⁷ Voje, „Poskusi kvantifikacije trgovačkog prometa in proizvodnje”, 375.

⁴⁸ Dovoljno je prisjetiti se rijeke Omble i brojnih izvora pitke vode u dubrovačkoj okolici. O Omblu vidi: Slavica Stojan, *Ombla, vile i vilani. Povijest svakodnevice u ljetnikovcima Rijeke dubrovačke (15. do 19. st.)* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2018), 9-18.

⁴⁹ Argument neplodnog i pustog zemljišta i posljedično trgovine kao jedinoga izvora života Dubrovčani su koristili u pismu upućenu kralju Sigismundu 1428. godine. Vidi: Zdenka Janeković Römer, „Dubrovačko 15. stoljeće: Vrijeme rada i bogaćenja”, u: Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Zdenka Janeković Römer (Zagreb: Dom i svijet, 2004), 18, bilj. 29. Za vrijeme sukoba s Kara Mustafom osvjedočeni dubrovački prijatelj, sultanov glavni konjušar, na sultanov upit odgovorio je da se Dubrovnik smjestio na kamenitoj i jalovoj zemlji u dijelu Hercegovine. Vidi: Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2003), 156. Jadni grad sagrađen na neplodnoj stijeni standardni je prikaz Dubrovnika u dubrovačkoj diplomatskoj retorici. Vidi: Lovro Kunčević, *Mit o Dubrovniku. Diskursi o identitetu renesansnoga grada* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2015), 180.

⁵⁰ Serdo Dokoza, *Dinamika otočnog prostora. Društvena i gospodarska povijest Korčule u razvijenom srednjem vijeku* (Split: Književni krug Split, 2009), 149.

tržišta,⁵¹ i drugo, jer je trgovina, uz snažnu pomorsku flotu, nudila mogućnost znatne kumulacije kapitala i brz privredni rast. Za razliku od poljoprivrede, u kojoj veličina posjeda stavlja čvrste okvire mogućoj zaradi jer najunosnija poljoprivredna kultura i u idealnim uvjetima može dati samo ograničen urod u određenom vremenu,⁵² trgovina nema takvih čvrstih ograničenja. Odabir unosne i tražene robe,⁵³ brzina obrtanja i slijedom kumulacija kapitala u trgovini ovisi o umješnosti trgovca. Merkantilistički duh, o čemu je zorno svjedočio Diversis, usmjerio je privredni razvoj maloga jadranskog emporija.⁵⁴ Taj je duh morao utjecati i na razvoj socijalno-zdravstvenoga sustava i u sklopu njega protukužnih mjera jer su ga osmišljavali isti ljudi.

Vrlo visok bruto društveni proizvod po glavi stanovnika dubrovačke komune u odnosu na tada najrazvijeniju državu svijeta, Mletačku Republiku, koji je procijenio Vladimir Stipetić koristeći metodologiju Angusa Maddisona za kraj 15. stoljeća⁵⁵ daje naslutiti da je i razdoblje koje mu je prethodilo bilo gospodarski vrlo uspješno.⁵⁶ Diversis nije posve objektivan promatrač, njegov opis Dubrov-

⁵¹ Dubrovačka komuna opskrbljivala se žitom iz južne Italije i s Levanta, što uključuje Grčku i Albaniju. Važni opskrbljivači talijanskim žitom u prvoj polovini 14. stoljeća bili su Firentinci. Vidi: Bariša Krekić, „Four Florentine Commercial Companies in Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the Fourteenth Century”, u: *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages* (London: Variorum reprints, 1980), 26, 38. Čak 79 % žita u općinskim rupama krajem 15. stoljeća potjecalo je iz Apulije. Vidi: Stefano D'Arti, „Per conservare la città tributaria et divota: Ragusa (Dubrovnik) and the 1590-91 crisis”, *Dubrovnik Annals* 14 (2010): 75. O žitnoj trgovini u Dubrovniku vidi: Dušanka Dinić-Knežević, „Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 10 (1967): 79-118.

⁵² Oranice su se obrađivale najčešće dvogodišnjim, a rijetko trogodišnjim plodoredom. Vidi: Tomislav Raukar, *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva* (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003), 19-20. Vinova loza najunosnija je poljoprivredna kultura, o čemu svjedoči splitski primjer. U 14. stoljeću u splitskom distriktu vrijednost proizvedenoga vina bila je desetorostruko veća od vrijednosti žita proizvedenog na istoj površini (Raukar, *Srednjovjekovne ekonomije*, 33). To je razlog i ograničavanja površine pod vinogradima i povremenoga uništavanja prekobrojnih trsova, što se provodilo i u dubrovačkom distriktu. Zanimljivo je istaknuti da je sir bio iznimno unosan poljoprivredni proizvod. Zahtijevao je znatan kapital i unaprijed osigurano tržište. Zarada broda nakrcanog sirom bila je tri puta veća od zarade za istu količinu, tj. zapreminu broda nakrcanog vinom. U Korčuli se izvozom sira bavio mali broj bogatih ljudi (Dokoza, *Dinamika otočnog prostora*, 109).

⁵³ Benedikt Kotrulj pohvalio je sredinom 15. stoljeća sunarodnjake jer biraju robu koja ima dobru prođu, poput srebra, zlata, olova, bakra, voska, grimiza i kože. Vidi: Benedikt Kotrulj, *Libro del arte dela mercatura = Knjiga o vještini trgovanja*, prir. i prev. Zdenka Janeković Römer (Zagreb; Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku; Hrvatski računovođa, 2009), 375.

⁵⁴ Janeković Römer, „Dubrovačko 15. stoljeće”, 30.

⁵⁵ Vladimir Stipetić, „Stanovništvo i bruto domaći proizvod Hrvatske (1500-1913) u kontekstu najnovijeg rada Angusa Maddisona”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 41 (2003): 141-146.

⁵⁶ Zanimljive su bilješke o Dubrovniku i Dubrovčanima iz pera židovskoga hodočasnika i trgovca dijamantima na povratku s poslovnoga puta / hodočašća iz Svete/Obećane zemlje u listopadu 1481. godine. Rabin Mešullam ben Menahem (Buonaventura di Emanuelle) iz grada Volterre pripadao je uglednoj židovskoj obitelji u Toscani. Istaknuo se kao trgovac, stručnjak za dijamante i lovac, što ga je povezano s Lorenzom Veličanstvenim de' Medicijem. Dubrovnik uspoređuje s Firencom, jer je slobodan grad, i začudo smatra da su slične veličine. Mešullam je oduševljen ljepotom i raskoši Du-

nika niz je pohvala Gradu, i ako se oduzmu pretjerivanja, ipak vrijedi njegovo svjedočanstvo o gradu u kojem postoji izobilje novca i kod pojedinaca, vlastele i pučana i u državnoj riznici.⁵⁷ U Dubrovniku se tada trguje, proizvodi i ulaže. Naravno, u gradu, a posebno u distriktu, bilo je mnogo bijede i mnogi su živjeli na granici gladi,⁵⁸ kao što je bilo uobičajeno u tom vremenu, što zbog klimatskih oscilacija, što zbog različitih ograničenja u tehnologiji poljoprivredne proizvodnje, financiranju i distribuciji.

Odabir gladi ili kuge?

„Crna smrt” pojavila se u Dubrovniku u siječnju, u srcu zime, baš kao „kuga sluškinja” iz 1691. godine.⁵⁹ Dubrovački trgovci nesumnjivo su znali za pojavu zaraze znatno prije jer su trgovački poslovi uključivali stalnu i intenzivnu korespondenciju među partnerima o svim važnim pojavama. Vjerojatno su znali da je za razliku od drugih zapamćenih pomora, a u Dubrovniku je dvadesetak godina prije kosila neka opasna bolest,⁶⁰ smrtnost toga puta bila neusporedivo veća. Puni zamah pogubna zaraza na prostoru dubrovačke komune pokazala je u ožujku i travnju. Popuštanje zaraze osjetilo se u lipnju 1348., kada su sklopljeni prvi trgovački ugovori nakon prvoga udara kuge.⁶¹ Važno je uočiti kojom se brzinom i snagom, unatoč velikom broju umrlih, obnovio privredni život. Početkom pedesetih godina 14. stoljeća trgovina je ponovo uhvatila zamah sličan ritmu prije pojave kuge.⁶²

---

brovnika. Dubrovački trgovci vrlo su bogati, tvrdi rabin, ističući da se odijevaju „kao gospoda”. U Dubrovniku tada nije našao Židove. Vidi: Krešimir Kužić, „Židovski hodočasnici na hrvatskoj obali Jadrana (15.-16. st.)”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 61 (2019): 232-233.

⁵⁷ Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Zdenka Janeković Römer (Zagreb: Dom i svijet, 2004), 91.

⁵⁸ Janeković Römer, *Okvir slobode*, 231-232. U tom vremenu iznimnoga gospodarskog rasta mediteranskih gradova rasla je i nejednakost. Po Braudelu, svaki peti stanovnik Mediterana živio je u bijedi. Vidi: Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, sv. 1, prev. Đurđa Šinko-Depierris (Zagreb: Antibarbarus, 1997), 475-478.

⁵⁹ Za detaljan opis zbivanja za te kuge vidi: Kralj-Brassard, „Grad i kuga”. Čini se da su kuga iz 1348. i „kuga sluškinja” iz 1691. više ugrožavale žene. Gordan Ravančić izračunao je u sklopu procjene demografskih gubitaka da se od tristotinjak oporuka sastavljenih 1348. godine 59 % njih odnosi na žene (Ravančić, *Vrijeme umiranja*, 117-121).

⁶⁰ Kako kaže dubrovački kroničar Junije Resti, od zaraze su 1322. u Dubrovniku pomrla 92 odrasla vlastelina i veliki broj ostalih. Tridesetak godina prije pojavila se uz glad i bolest koja je izazivala veliki pomor. Vidi: *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)*, ur. Speratus Nodilo (Zagrabiae: [Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium], In taberna libraria eiusdem societatis typographicae, 1893), 101, 112.

⁶¹ Marijan Premović, „Ulcinjani u kreditnoj trgovini Dubrovnika u drugoj polovici XIV. stoljeća”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 61 (2019): 184.

⁶² Dušanka Dinić, „Uticao kuge od 1348. na privredu Dubrovnika”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 5 (1960): 31-32.

„Crna smrt” odnijela je ljudske živote. Zatvoreni vlasteoski krug mogao se obnoviti isključivo prirodnim prirastom. Valjalo je čekati da nova rođenja, i to iz smanjenoga kruga plemkinja fertile dobi, nadoknade umrle. Zato se vlasteoski krug, bez pomoći imigracije, po svoj prilici obnavljao nešto sporijim ritmom. Za ostale slojeve stanovništva Dubrovnika imigracija je bila otvorena opcija koju je država snažno poticala. Obrtnicima koji bi se u roku od jedne godine uselili u Dubrovnik nudila je potporu i oslobađanje od svih davanja osim carine u petogodišnjem razdoblju.⁶³

Kuga je ostavila tragove, no ona nije uništila privredne resurse, izostavimo li „ljudski kapital”, a i tu je obnova bila relativno brza.⁶⁴ Kapital Dubrovčana nije se izgubio ni u nekretninama, što je izravna posljedica potresa ili požara, ni u plovilima, kako je nerijetko slučaj za ratova ili piratstva. Štoviše, dogodila se koncentracija kapitala. Nasljednici su, uz uvećani kapital, zahvaljujući uredno vođenim poslovnim knjigama mogli obnoviti poslovne veze, s vremenom naplatiti tražbine i zapravo nastaviti stopama prethodnika jer potreba za razmjenom dobara nije nestala.⁶⁵ Zato je i pitanje prijenosa vlasništva i posredno aktiviranje kapitala, pronalazak rješenja za izvršenje oporuka u slučajevima zastoja izazvanih masovnim umiranjem zbog kuge, jer nije bilo živućih epitropa ni svjedoka,⁶⁶ prva važna mjera za suzbijanje posljedica zaraze ne samo s administrativnoga nego i s gospodarskoga stajališta.

Desetak godina nakon „crne smrti” Dubrovnik je ponovo posjetila kuga. Zaraza je trajala godinu dana. Bolest se snažno vratila i 1361. godine. Kuga je u Dubrovniku oduzimala živote i početkom sedamdesetih godina 14. stoljeća, ali uz manju smrtnost u odnosu na prethodne nalete.⁶⁷ Spoznaje o kretanju kuge s vremenom su se taložile vjerojatno na sličan način kao i informacije vezane za tržišta pojedine robe. Prikupljeno iskustvo, nakon nekog vremena, omogućilo je dugoročnije planiranje i posljedično lakše nošenje sa zarazom, suživot s kugom.

⁶³ Dini, „Utjecaj kuge od 1348.“, 12; Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 1, 227; Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku* (Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku; Hrvatski institut za povijest, 2012), 36; Dušanka Dinić-Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka* (Novi Sad: SANU, Ogranak u Novom Sadu; Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, 1995), 236.

⁶⁴ To pokazuje primjer obnove stanovništva Požege iz nešto kasnijega razdoblja u: Robert Skenderović, „Kuga u Požezi i Požeškoj kotlini 1739. godine”, *Scrinia Slavonica* 3 (2003): 161.

⁶⁵ Mnoge poslovne knjige za potresa iz 1667. bile su izgubljene u ruševinama, pa su ih vlasnici tražili smatrajući ih vrijednim i važnim podjednako kao i zlato, nakit ili građevni materijal. To bi se moglo zaključiti na temelju korespondencije između Frana Bobali i njegova nećaka Marka Basseglia, koji je boravio u Veneciji (HR-DADU, Arhiv Bassegli C, sv. 9, Pisma Frana Bobali o potresu, Kobaš, 9. i 10. svibnja 1667.).

⁶⁶ Detaljno se pitanjima oporuka u Dubrovniku za vrijeme „crne smrti” bavio Gordan Ravančić (Ravančić, *Vrijeme umiranja*).

⁶⁷ Jeremić, Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, 68-69.

Dubrovčani su zahvaljujući trgovačkim vezama po svoj prilici znali za mjere potpune zabrane prometa robe i ljudi koji dolaze iz okuženih krajeva koje su 1374. donesene u Milanu i Mantovi. Zakone su u oba slučaja donijeli gradovi-države na čelu s moćnim vladarom (Visconti, Gonzaga) koji je, suprotno onodobnim medicinskim spoznajama, čini se, slutio da se radi o priljepčivoj bolesti. Zakoni posvećeni aktivnim protukužnim mjerama pojavljuju se u brojnim državama u prvoj polovini 15. stoljeća.⁶⁸

Po svemu sudeći, izvorni dubrovački recept „trentine” iz 1377. mogao bi se promatrati kao mjera za oporavak gospodarstva i održavanje života. Kuga ubija mnoge ljude, ali potpuni prekid gospodarskih aktivnosti ubija, na dulji rok, svakoga. Osim toga potpuno zatvaranje, opcija „gladi”, zapravo i nije bilo moguće jer je zaraza ipak mogla prodrijeti i u zatvorene zajednice. Gladu iscrpljeno stanovništvo oslabljena imuniteta više je stradavalo. Bez otvorene luke nema prometa, nema zarade ni za pojedince ni za komunu, nema žita. Dubrovčani su između gladi i kuge pragmatično odabrali suočavanje s kugom.

Poluotvaranje dubrovačke luke za brodove uz kontamaciju moglo bi se razumjeti kao poslovni potez u svrhu privlačenja prometa u istočnojadranski emporij. „Trentina” je poslovni iskorak, prilagodba gospodarstvu u vrijeme kuge. Dubrovačka karantena djelo je vlastelina-poduzetnika, kako je to istaknuo Grmek, a ne liječnika.⁶⁹ Školovani, izvrsno plaćeni, pomno birani i vrlo cijenjeni liječnici⁷⁰ mogli su imati samo ograničenu savjetodavnu ulogu. Od liječnika i brijača rarnarnika očekivalo se da pregledom bolesnika ili umrlih odrede prirodu bolesti. Poduzimali su se i određeni koraci za liječenje kuge.⁷¹ Sve ostale odluke o mjerama za suzbijanje zaraze i ublažavanje posljedica bile su u rukama političke vlasti. Krajnji cilj mjera bilo je očuvanje dubrovačke luke kao mjesta za siguran prihvat brodova i tereta, o čemu su jako ovisili općinski prihodi. Luka je morala biti utvrđena, naseljena, dobro opskrbljena svim potrebnim za plovidbu i trgovinu i, koliko god je moguće, na dobru glasu, slobodna od biljega okuženosti.

Po Diversisovu svjedočanstvu iz tridesetih godina 15. stoljeća, kužna bolest u Dubrovniku „istrebljuje, ali ne uništava hametice”, a takvo je stanje bilo i prije njegova vremena.⁷² Čak i ako je Diversis, koji je u Dubrovniku preživio snažni nalet kuge 1437. godine,⁷³ neobjektivno prikazao dubrovačku relativnu uspješ-

⁶⁸ Ann G. Carmichael, „Plague Legislation in the Italian Renaissance”, *Bulletin of the History of Medicine* 57 (1983), br. 4: 512-513.

⁶⁹ Grmek, „Doprinos hrvatskih liječnika”, 35.

⁷⁰ Blažina Tomić, *Kacamorti i kuga*, 57.

⁷¹ Urednim rukopisom iz 18. stoljeća prepisane su odluke Senata iz 1526. i 1527., za vrijeme velike kuge, kao i recepti za pripravak lijekova protiv opake bolesti, različitih pilula, elektuarija, prašaka i vodica (HR-DADU, *Sanitas*, ser. 55, sv. 2).

⁷² Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, 83-84.

⁷³ Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, 117.

nost u suzbijanju kužnih zaraza, pretjerano hvaleći svoje poslodavce, valja istaknuti da je za onodobne Dubrovčane, za Diversisovu publiku, taj podatak bio važan. Uspješnost protukužnih mjera, stvarna ili izmišljena, bila je uhu ugodan predmet laskanja, ali i važan adut u očuvanju dubrovačke luke kao središta za razmjenu. Iz Betterina opisa protukužnih mjera s početka 19. stoljeća jasno je da se svijest o važnosti i pouzdanosti dubrovačkoga „recepta” održala stoljećima nadživjevši Dubrovačku Republiku.⁷⁴

U 15. stoljeću pojava kuge jedan je od uobičajenih elemenata koji se uzimaju u obzir u donošenju poslovnih odluka. Benedikt Kotrulj u sigurnosti utvrde Serpico, u koju se povukao dok je zaraza harala u Napulju, savjetovao je čitatelje o terminima prodaje na rok. Ako bi trgovac sumnjao po određenim znakovima na mogući dolazak kuge u ljetnom razdoblju, ugovoreni rok za plaćanje robe nikako nije smio prijeći ožujak.⁷⁵ Kuga je u 15. stoljeću i dalje odnosila živote, no nije se prekidao privredni život. Štoviše, za prostor dubrovačke komune 14. i 15. stoljeće, vrijeme čestih napada kužne bolesti, ujedno je i vrijeme iznimnoga gospodarskog rasta, početak zlatnoga doba Dubrovačke Republike.⁷⁶

Ključni elementi sustava za suzbijanje zaraza: novac, ljudi i informacija

Dosljedno provođenje protukužnih mjera financijski je iznimno zahtjevno.⁷⁷ Ne samo da je trebalo angažirati vrlo velik broj ljudi različitih profila, od grobara, stražara i kurira do brijača i specijaliziranih liječnika i naravno pripadnika vlastele i elitnoga građanstva koji su donosili upravljačke odluke na terenu, nego su ti ljudi morali biti i dobro plaćeni. Neugodne dužnosti visokoga rizika s elementima prisile i uz prijatne kaznama, da bi se zdušno provodile, morale su biti popraćene i odgovarajućom kompenzacijom. Osim toga vlast je siromasima osiguravala nužno za preživljavanje kada su u okviru protukužnih mjera posve zaustavljene mogućnosti zarade, na primjer tkalcima.⁷⁸ Izravni materijalni troškovi također su mogli biti visoki, npr. troškovi prijevoznih sredstava i sredstava

⁷⁴ Kralj-Brassard, „Grad i kuga”, 117.

⁷⁵ Kotrulj, *Libro del arte dela mercatura*, 367.

⁷⁶ U kasnijim razdobljima stanje se promijenilo. Alfani smatra da je tijekom 17. stoljeća kuga teže pogađala južnu Europu od sjeverne. Kuge iz 17. stoljeća imale su ozbiljne demografske posljedice na stanovništvo, posebno juga Italije. Kuga je podjednako pogađala gradove i sela, šireći se na velikom prostoru, pa nije bila moguća brza obnova urbanoga stanovništva imigracijom iz okolice. To je mogao biti ključni element u početku razdvajanja trendova privrednoga rasta između europskoga sjevera, koji je snažno napredovao, i juga, koji je počeo zaostajati. Alfani, „Plague in seventeenth-century Europe”, 427.

⁷⁷ Detaljnije o vrstama troškova za obranu od kuge vidi: Kralj-Brassard, „Grad i kuga”, 159-162.

⁷⁸ Blažina Tomić, *Kacamorti i kuga*, 196.

za raskuživanje, sredstava za izgradnju priručnih skloništa i drugo.⁷⁹ Protukužne mjere mogla je uspješno provoditi zajednica kojoj su u kratkom roku bila na raspolaganju znatna financijska sredstva. Dubrovačka komuna zadovoljavala je taj uvjet uz dodatnu olakotnu okolnost patuljaste veličine. Znatna sredstva namijenjena obrani od kuge, koja su bila dostupna odmah na početku zaraze, koncentrirala je na malom prostoru.

Za uspješno provođenje protukužnih mjera iznimno su važni stručni ljudi koji upravljaju i nadgledaju njihovo provođenje.⁸⁰ Dubrovačka komuna, za razliku od drugih istočnojadranskih komuna, jedno vrijeme čak i Venecije, trajno je imala na raspolaganju vlastite lokalne stručnjake. Možda je zbog relativno maloga broja vlastele pogodne za obnašanje dužnosti kacamorata i prva donijela odredbu o trajnosti službe. Pojava kuge obično je izazivala masovni bijeg iz urbanih središta u rjeđe naseljena i izolirana područja, kao što je to učinio Kotrulj. Brzo okupljanje ljudi potrebnih za obranu od kuge moglo se provesti zahvaljujući unaprijed pripremljenim popisima.⁸¹ Postupak bi organizacijski mogao podsjećati na iznimno brzo okupljanje posade i opremanje državnih brodova koje je zadivilo Diversisa.⁸² Vrijeme „od kacamorštine” u prvih sto godina kuge postalo je dio upravljačke rutine. Koristili su se provjereni recepti koji su s vremenom nadograđivani kad bi se pojavila poteškoća. Tako je upravljački zastoj za vrijeme kuge riješen odredbama o izvanrednoj upravi, donesenim 1437. i dopunjenim 1439. godine, koje su se pak naslanjale na prijašnja iskustva.⁸³ Čini se da je duh odluke o uspostavi izvanredne uprave na tragu onoga o trajnoj službi kacamorata. I jednoj i drugoj odredbi svrha je bila spriječiti osipanje potencijalnih upravljača i gubitak dragocjenoga vremena za provođenje mjera.

Svaki novi val kuge dočekivali su ljudi koji su se mogli osloniti na sve više znanja i iskustva iz prošlih naleta zaraze. Odredbe su ostale zapisane, učinci odredbi

---

⁷⁹ Kralj-Brassard, „Grad i kuga”, 161.

⁸⁰ U zaustavljanju širenja kuge u Apuliji koja je započela 1690. presudnu je ulogu imao don Marco Garofalo, kojega su poslale središnje vlasti Napuljskoga Kraljevstva uz široke ovlasti i snažnu podršku. Neumorno je provodio preventivne mjere, prije svega izolacije. Zasluge su mu priznali suvremenici tražeći da ih ne napušta kad je zaraza jenjala, a Garofalo upućen na drugo kritično područje. O tome koliko je upravljanje protuepidemijskim mjerama bilo naporno svjedoči pismo brata don Marca Garofala, ujedno njegova bliskoga suradnika, koji je bio zadužen za čuvanje obale. Giuseppe Garofalo istaknuo je u pismu da se rat činio odmorom ako se usporedi s onim što iziskuje provođenje protukužnih mjera. Vidi: Idamaria Fusco, „The importance of preventions and institutions. Governing the emergency in the 1690-92 plague epidemic in the Kingdom of Naples”, *Annales de démographie historique* 2 (2017): 109.

⁸¹ Sačuvani su iz kasnijega vremena (HR-DADU, *Sanitas*, sv. 12; Kralj-Brassard, „Grad i kuga”, 152, 168-169).

⁸² Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, 101.

⁸³ Vidi: Branislav M. Nedeljković, „Pravna organizacija Dubrovačke Republike za vreme morije iz 1437. godine”, *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinae* 9 (1969), br. 1-2: 47-51.

također, nešto je zapamćeno usmenom predajom, a neposredni prijenos iskustva i znanja iz prve ruke osiguran je izborom skupine kacamorata tako da su se mandati preklapali – dio je bio starih dužnosnika, a dio novih.⁸⁴ Kad je promjenom političkih okolnosti Dubrovačka Republika postala „vjerni haračar” i neposredni susjed Osmanskoga Carstva, epidemije kužnih bolesti dolazile su na granice većinom slijedeći ritam trgovine i pokreta trupa goleme države u kojoj su stalno tinjala kužna žarišta.⁸⁵ Provođenje protukužnih mjera i svijest o kugi s vremenom su postali rutina, gotovo tradicija, podjednako za vlastelu kao i za pripadnike svih ostalih slojeva.

Kooperativnost širokih slojeva iznimno je važna za uspješnost provođenja protukužnih mjera.⁸⁶ Dubrovčani su, čini se, kombinacijom s jedne strane ublažavajućih, a s druge strane represivnih mjera, koje su se s vremenom prilagođavale novim okolnostima, uspjeli osigurati podjednako uhodanu stručnu upravu za suzbijanje kuge kao i pacificirano stanovništvo, nesklono pobunama, koje je uglavnom prešutno prihvaćalo nepopularne mjere možda uvjerivši se da one donose rezultate.

Pravovremena i pouzdana informacija, baš kao u sklapanju trgovačkih poslova, kritična je za uspješnu obranu od kužnih bolesti. Obavijesti o pojavi kuge izvan granica države slijevale su se u Dubrovnik iz različitih izvora podjednako kao drugi podaci komercijalne ili sigurnosne naravi, npr. o kretanju plovila ili trupa, tečajevima novca ili cijeni žita. Trgovačke mreže koje je dubrovačka komuna uspostavila diljem Mediterana, pa i izvan njega, služile su nesumnjivo i za prikupljanje vijesti o zarazama. Nije bilo potrebno stvarati novi, paralelni sustav obavještavanja o prijetnji zarazom, nego su korišteni uhodani kanali u koje je dodan novi sadržaj.

Učinkovito prikupljanje informacija o pojavi bolesti na domaćem tlu posebno je važno za uspješno suzbijanje zaraze jer ono diktira ritam provođenja mjera. Upravo se na tom polju može vidjeti napredak u brzini otkrivanja zaraze i smanjenju broja potencijalnih kontakata. U 17. stoljeću kuga se na dubrovačkom

---

⁸⁴ Blažina Tomić, *Kacamorti i kuga*, 104-105.

⁸⁵ Tako je Istanbul doživio najmanje 230 valova kuge za vrijeme druge pandemije, približno svake dvije godine, a u Solunu se kuga pojavila 143 puta, svake tri i pol godine. Kuga se vrlo često javljala i u drugim urbanim središtima Osmanskoga Carstva. Vidi: Nühket Varlik, „New science and old sources: Why Ottoman experience of plague matters”, *The Medieval Globe* 1 (2014), br. 1: 210.

⁸⁶ Splitski liječnik Juraj Bajamonti istaknuo je nekooperativnost stanovništva u zaleđu Splita kao jedan od čimbenika koji su utjecali na visoku smrtnost od kuge iz 1783. godine. Duško Kečkemet, „Zaštita od epidemija u Splitu i okolici u prošlosti”, u: *Sanitarni kordon nekad i danas*, ur. Janko Vodopija (Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske; Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba, 1978), 80-83. Prodor te kuge na prostor Dubrovačke Republike uspješno je suzbijen. Za kratki pregled kužnih zaraza na dubrovačkom području od 14. do 19. stoljeća vidi: Kralj-Brassard, „Grad i kuga”, 122-125.

području promptno dijagnosticirala.⁸⁷ Opasnom bolešću zbog koje se angažirao sustav obrane od zaraza smatrana je ne samo kuga nego i *tisi*,⁸⁸ možda sušica, ako se pod tim nazivom ne krije neka druga bolest u 17. stoljeću.⁸⁹ Iz procesa koje su vodili kacamorti jasno je da je postojao sustav obavještanja o kršenju kontumacijskih mjera. Bile su predviđene vrlo stroge kazne ne samo u 16. nego i u 17. stoljeću.⁹⁰

Vlasti su strogo kontrolirale informacije o stanju okuženosti na dubrovačkom području koje su bile namijenjene drugima, primjerice drugim zdravstvenim uredima ili općenito strancima. Svrha svih mjera, pa i nadzora nad informacijama, bila je očuvanje luke kao mjesta za siguran promet i trgovinu i pritom se nisu birala sredstva. Širenje vijesti o pojavi kuge koje su vlasti smatrale lažnima plaćalo se glavom.⁹¹ Vlasti su ponekad namjerno birale uvijene i dvosmislene izraze za prikaz stanja okuženosti,⁹² a dva puta su u službenim brodskim dokumentima zatajile prisutnost zaraze u 18. stoljeću.⁹³

Zaključak

Prvi val kuge zatekao je dubrovačku komunu u uzlaznoj razvojnoj putanji u gospodarskom, demografskom i teritorijalnom smislu. Razvijena trgovina, posebno pomorska, i brodarstvo omogućili su znatnu kumulaciju kapitala. Grad je obilo-

---

⁸⁷ O čemu detaljnije vidi u: Kralj-Brassard, „Grad i kuga”, 133-135. Upravo je otezanje s donošenjem dijagnoze kužne bolesti znatno utjecalo na širenje kuge na području Napuljskoga Kraljevstva krajem 17. stoljeća (Fusco, „The importance of preventions and institutions”, 101, 103).

⁸⁸ *Tisi* je jedna od više inačica za tuberkulozu koje nalazimo u dubrovačkim matičnim knjigama u ranom 19. stoljeću. Vidi: Tatjana Buklijaš, Nenad Vekarić, „Mortalitet u Cavtatu (1825. – 1918.)”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 36 (1998): 350.

⁸⁹ Dijagnoza se postavljala obdukcijom. Kuća i stvari umrloga za kojega je obdukcijom potvrđena bolest spaljivane su. Taj se postupak redovito primjenjivao kada se sumnjalo na mogućnost širenja zaraze. Tako su 27. siječnja 1696. šestorica nosača i dva zdura prenijeli i zatim spalili stvari pokojnoga Stjepana Radakovića koji je umro od sušice (*morto tisco*) i nad kojim je učinjena obdukcija. Spaljena je i Radakovićeve kuća. U drugom slučaju sumnje na zarazu brijaju ranarniku Pavu, koji je otvorio leš Nikole Markova *stato tisco* u Omblu, isplaćen je 4. travnja 1696. jedan dukat i 20 groša za obdukciju (HR-DADU, *Sanitas*, ser. 55, sv. 8, ff. 1, 1v).

⁹⁰ Nikola Ivanov iz sela Osojnik kažnjen je 12. siječnja 1609. s tri trzaja konopom i šest mjeseci zatvora jer je bio u osmanskom zaleđu i vratio se kući bez dopuštenja zdravstvenoga ureda (HR-DADU, *Sanitas*, ser. 55, sv. 5 [f. 4]). Za procese u 16. stoljeću vidi: Blažina Tomić, *Kacamorti i kuga*, 177-191.

⁹¹ Gradski liječnik Gaspar Crivelari prenio je 1676. vijest da su dva dubrovačka trgovca umrla od kuge. Nakon tajnoga suđenja izvršena je smrtna kazna davljenjem. Vidi: Djuro Orlić, „Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku”, *Gradja* II, Odeljenje medicinskih nauka 1 (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1956): 60-61; Vladimir Bazala, „Calendarium pestis (II)”, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae* 2 (1962): 75.

⁹² Kralj-Brassard, „Grad i kuga”, 164-166.

⁹³ Miović, „Život u karanteni”, 33.

vao i novcem i ljudima, od kojih su mnogi iskazivali poduzetnički duh. Razgranatom dubrovačkom trgovačkom mrežom putovali su roba, ljudi i informacije, naravno i kuga i druge zaraze, ali i spoznaje o njima. Unatoč velikim demografskim gubicima za prvih naleta kuge, mali istočnojadranski emporij vrlo se brzo oporavio. Podaci o bruto društvenom proizvodu iz 15. stoljeća upućuju na to da je prostor Dubrovačke Republike u smislu „Velikoga razlaza” slijedio gospodarska kretanja zapadnoeuropskih zemalja. Osnovni uvjet za oporavak bilo je očuvanje dubrovačke luke kao privlačnoga mjesta za razmjenu. Tom cilju bile su usmjerene protuepidemijske mjere, koje su primjenjivane rano, domišljato i dosta uspješno. Najpoznatiji izvorni dubrovački „recept” poluotvaranja dubrovačke luke iz 1377. mogao bi se promatrati kao poslovni potez vlastelina-poduzetnika u svrhu privlačenja prometa u istočnojadranski emporij.

Osim merkantilističkoga duha vidljivog u zajednicama republikanskoga uređenja, koji je prožimao i usmjeravao razvoj društva, podjednako privredni kao i razvoj socijalno-zdravstvenoga sustava i unutar njega posebno mjere za suzbijanje zaraza, dubrovačka komuna pokazivala je neka dodatna obilježja koja su mogla povoljno utjecati na inovativnost i uspješnost primjene tih mjera. Protuepidemijske mjere donosili su pripadnici vlastele, koja je imala visok udio u ukupnom stanovništvu države patuljaste veličine, čime je mogla biti osigurana šira podrška za primjenu zazornih mjera. Odsutnost ozbiljnijih pobuna dokaz je relativne pacificiranosti stanovništva, što također može biti čimbenik uspješnosti provođenja nepopularne zaštite od zaraza. Sklonost uspostavi struktura za nadzor jedno je od obilježja vlasti u Dubrovniku koje se moglo pokazati vrlo korisnim za osmišljavanje protuepidemijskoga sustava. Obilje novca dostupnog u kratkom roku, dovoljno stalno prisutnih lokalnih iskusnih i stručnih ljudi i trajan i pouzdan dotok informacija o stanju zaraze izvan i unutar države elementi su protuepidemijskoga sustava koji je omogućio dugoročni suživot s kugom, koja je granice Dubrovačke Republike često doticala, ali s vremenom sve rjeđe prelazila, i to s razmjerno malo posljedica.

Neobjavljeni izvori

Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku – Arhiv Bassegli C, vol. 9. (HR-DADU)

Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku – *Detta*, ser. 6, vol. 83. (HR-DADU)

Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku – *Sanitas*, ser. 55, vol. 2, vol. 5, vol. 8. (HR-DADU)

Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku – *Testamenta de Notaria*, ser. 10.1, vol. 13. (HR-DADU)

Objavljeni izvori i literatura

Alfani, Guido. „Plague in seventeenth-century Europe and the decline of Italy: an epidemiological hypothesis”. *European Review of Economic History* 17 (2013): 408-430.

Alfani, Guido. „The economic consequences of plague: lessons for the age of Covid-19”. *History & Policy, Policy papers*, 29 June 2020. Pristup ostvaren 9. 3. 2021. <http://www.historyandpolicy.org/policy-papers/papers/the-economic-consequences-of-plague-lessons-for-the-age-of-covid-19>.

Alfani, Guido; **Murphy**, Tommy E. „Plague and Lethal Epidemics in the Pre-Industrial World”. *The Journal of Economic History* 77 (2017), br. 1: 314-343.

Álvarez Nogal, Carlos; **Prados de la Escosura**, Leandro; **Santiago Caballero**, Carlos. „Economic Effects of the Black Death: Spain in European Perspective”. *IFCS – Working Papers in Economic History* 6 (2020). Pristup ostvaren 30. 4. 2021. <https://e-archivo.uc3m.es/handle/10016/30466>.

Bazala, Vladimir. „Calendarium pestis (II)”. *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae* 2 (1962): 72-87.

Bazala, Vladimir. *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike*. Zagreb: Dubrovački horizonti, 1972.

Benedictow, Ole J. *The Complete History of the Black Death*. Woodbridge, Suffolk: Boydell Press, 2021.

Biraben, Jean-Noël. *Les hommes et la peste en France et dans les pays Européens et Méditerranéens*. Pariz: Mouton, 1975.

Blažina Tomić, Zlata. *Kacamorti i kuga. Utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2007.

Blažina Tomić, Zlata; **Blažina**, Vesna. *Expelling the Plague. The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik 1377-1533*. Montreal; Kingston; London; Ithaca: McGill-Queen's University Press, 2015.

Blažina Tomić, Zlata; **Blažina**, Vesna. „Zašto je Dubrovnik tako rano provodio zdravstvene mjere protiv kuge?”. U: *Kuga u Makarskoj i primorju 1815.*, uredio Marinko Tomasović, 287-313. Makarska: Gradski muzej Makarska, 2017.

Bondioli, Mario. „Osmišljavanje lazareta: Bedem protiv kuge u Veneciji i na zapadnom Mediteranu”. U: *Lazareti u Dubrovniku. Početak karantenske službe u Europi*, uredio Ante Milošević, 83-101. Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.

Borsch, Stuart. „Plague, Depopulation and Irrigation Decay in Medieval Egypt”. U: *Pandemic Disease in the Medieval World. Rethinking the Black Death*, uredila Monica H. Green, 125-156. Kalamazoo, MI; Bradford, UK: Arc Medieval Press, 2015.

Bramanti, Barbara; **Dean**, Katharine R.; **Walløe**, Lars; **Stenseth**, Nils Chr. „The Third Plague Pandemic in Europe”. *Proceedings Royal Society B* 286: 20182429. Pristup ostvaren 25. 7. 2020. <http://dx.doi.org/10.1098/rspb.2018.2429>.

Braudel, Fernand. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, svezak 1. Prevela Đurđa Šinko-Depierris. Zagreb: Antibarbarus, 1997.

Brisky, Livia; **Krželj**, Vjekoslav; **Lozić**, Bernarda; **Kuzmanić-Šamija**, Radenka; **Brisky**, Tibor. „Uvođenje obveznog cijepljenja protiv velikih boginja na području Dalmacije i grada Splita u prvoj polovini 19. stoljeća”. *Paediatrica Croatica* 56 (2012), br. 1: 83-88.

Buklijaš, Tatjana; **Benyovsky**, Irena. „Domus Christi in Late Medieval Dubrovnik: a Therapy for the Body and Soul”. *Dubrovnik Annals* 8 (2004): 81-107.

Buklijaš, Tatjana; **Vekarić**, Nenad. „Mortalitet u Cavtatu (1825. – 1918.)”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 36 (1998): 303-420.

Carmichael, Ann G. „Plague Legislation in the Italian Renaissance”. *Bulletin of the History of Medicine* 57 (1983), br. 4: 508-525.

Carmichael, Ann G. „Plague persistence in Western Europe: a Hypothesis”. U: *Pandemic Disease in the Medieval World. Rethinking the Black Death*, uredila Monica H. Green, 157-191. Kalamazoo, MI; Bradford, UK: Arc Medieval Press, 2015.

Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484). Uredio Speratus Nodilo. Zagrabiae: [Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium], In taberna libraria eiusdem societatis typographicae, 1893.

Cipolla, Carlo M. *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*. New York: Cambridge University Press, 1976.

Čosić, Stjepan; **Vekarić**, Nenad. *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2005.

D'Arti, Stefano. „Per conservare la città tributaria et divota: Ragusa (Dubrovnik) and the 1590-91 crisis”. *Dubrovnik Annals* 14 (2010): 71-98.

Dinić, Dušanka. „Uticaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 5 (1960): 11-33.

Dinić-Knežević, Dušanka. *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*. Novi Sad: SANU, Ogranak u Novom Sadu; Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, 1995.

Dinić-Knežević, Dušanka. „Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 10 (1967): 79-118.

Diversis, Filip de. *Opis slavnoga grada Dubrovnika*. Predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Zdenka Janeković Römer. Zagreb: Dom i svijet, 2004.

Dokoza, Serđo. *Dinamika otočnog prostora. Društvena i gospodarska povijest Korčule u razvijenom srednjem vijeku*. Split: Književni krug Split, 2009.

Dugački, Vlatka; Regan, Krešimir. „Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru”. *Studia lexicographica* 13 (2019), br. 25: 35-74.

Fusco, Idamaria. „The importance of preventions and institutions. Governing the emergency in the 1690-92 plague epidemic in the Kingdom of Naples”. *Annales de démographie historique* 2 (2017): 95-123.

Gelcich, Giuseppe. *Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa. Informazione storica documentata*. Trieste: Stab. Tipogr. di Lod. Herrmanstorfer, 1882.

Grmek, Mirko Dražen. „Doprinos hrvatskih liječnika medicinskim znanostima u svijetu”. *Medicinski vjesnik* 27 (1995), br. 1-2: 33-41.

Grmek, Mirko Dražen. „Le concept d'infection dans l'antiquité et au Moyen-Age, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377)”. *Rad JAZU* 384 (1980): 9-54.

Grmek, Mirko Dražen. „Quarantaine à Dubrovnik”. *Symposium Ciba* 7 (1959): 30-33.

Havrylyshyn, Oleh; Srzentić, Nora. *Economy of Ragusa, 1300 – 1800. The Tiger of the Medieval Mediterranean*. Zagreb: Hrvatska narodna banka, 2014.

Ipšić, Irena; Lazarević, Ivana. „Water in the urban space of Dubrovnik”. *Povijesni prilozi* 38 (2019), br. 56: 181-198.

Janeković Römer, Zdenka. „Dubrovačko 15. stoljeće: Vrijeme rada i bogaćenja”. U: Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Zdenka Janeković Römer, 18-31. Zagreb: Dom i svijet, 2004.

Janeković Römer, Zdenka. „I lazaretti di Dubrovnik (Ragusa)”. U: *Rotte mediterranee e baluardi di sanita*, uredila Nelli-Elena Vanzan Marchini, 246-250. Milano: Skira, 2004.

Janeković Römer, Zdenka. *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999.

Janeković Römer, Zdenka. „Zatvaranje dubrovačkog plemstva i vijeća u političkom i društvenom kontekstu 13. i 14. stoljeća”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 56/1 (2018): 87-116.

Jedwab, Remi; **Johnson**, Noel D.; **Koyama**, Mark. „The Economic Impact of the Black Death”. *Institute for International Economic Policy Working Paper Series* 14 (2020): 1-53.

Jeremić, Risto; **Tadić**, Jorjo. *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*. Beograd: Centralni higijenski zavod, 1938.

Jeremić, Risto; **Tadić**, Jorjo. *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II*. Beograd: Centralni higijenski zavod, 1939.

Kečkemet, Duško. „Zaštita od epidemija u Splitu i okolici u prošlosti”. U: *Sanitarni kordon nekad i danas*, uredio Janko Vodopija, 74-90. Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske; Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba, 1978.

Kotrulj, Benedikt. *Libro del arte dela mercatura = Knjiga o vještini trgovanja*. Priredila i prevela Zdenka Janeković Römer. Zagreb; Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku; Hrvatski računovođa, 2009.

Kralj-Brassard, Rina. „A City Facing the Plague: Dubrovnik, 1691”. *Dubrovnik Annals* 20 (2016): 109-148.

Kralj-Brassard, Rina. „*Detta* presvijetlog i preuzvišenog gospodina kneza: troškovi Dvora u Dubrovniku od 16. do 19. stoljeća”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 52/1 (2014): 131-160.

Kralj-Brassard, Rina. *Djeca milosrđa. Napuštena djeca u Dubrovniku od 17. do 19. stoljeća*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2013.

Kralj-Brassard, Rina. *Dubrovačko nahodište i njegovi šticićenici (1818-1908)*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2020.

Kralj-Brassard, Rina. „Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 54/1 (2016): 115-170.

Kralj-Brassard, Rina. „Više od milosrđa – Dubrovnik u svjetlu socijalno-zdravstvenih institucija i mjera”. U: *Dubrovnik u hrvatskoj povijesti. Zbornik radova u čast akademiku Nenadu Vekariću*, uredili Mario Grčević i Nenad Vekarić, 257-269. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2019.

Kralj-Brassard, Rina; **Martinović**, Ivica. „Dojilje za nahočad – javna služba u Dubrovačkoj Republici”. U: *Bioetika i dijete. Moralne dileme u pedijatriji*, uredili Ante Čović i Marija Radonić, 63-120. Zagreb: Pergamena; Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju, 2011.

Kralj-Brassard, Rina; **Puljizević**, Kristina. „Porod iz nevolje: skrb o trudnicama i rodiljama pri dubrovačkom nahodištu u drugoj polovici 18. stoljeća”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 51/1 (2013): 359-388.

Krasić, Stjepan. *Zdravstvena kultura i nekadašnja ljekarna Dominikanskog samostana u Dubrovniku = Health care and the old Pharmacy in the Dominican Monastery in Dubrovnik*. Dubrovnik: Matica hrvatska, 2010.

Krekić, Bariša. „Four Florentine Commercial Companies in Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the Fourteenth Century”. U: *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, 25-41. London: Variorum reprints, 1980.

Krekić, Bariša. „Italian Creditors in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan Trade: Thirteenth through Fifteenth Centuries”. U: *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, 241-254. London: Variorum reprints, 1980.

Kunčević, Lovro. *Mit o Dubrovniku. Diskursi o identitetu renesansnoga grada*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2003.

Kunčević, Lovro. „O stabilnosti Dubrovačke Republike (14.-17. stoljeće): geopolitički i socijalni faktori”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 54/1 (2016): 1-38.

Kunčević, Lovro. *Vrijeme harmonije. O razlozima društvene i političke stabilnosti Dubrovačke Republike*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2020.

Kužić, Krešimir. „Židovski hodočasnici na hrvatskoj obali Jadrana (15.-16. st.)”. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 61 (2019): 225-257.

Lalošević, Ilija. „Mletački lazareti Boke Kotorske”. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 59 (2017): 173-189.

„Man dies of bubonic plague in Mongolia”. *Medical Press*. Pristup ostvaren 15. 8. 2020. <https://medicalxpress.com/news/2020-08-dies-bubonic-plague-mongolia.html>.

Miović, Vesna. *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2003.

Miović, Vesna. „Život u karanteni: Lazareti na Pločama u vrijeme Republike”. U: *Lazareti u Dubrovniku. Početak karantenske službe u Europi*, uredio Ante Milošević, 13-49. Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.

Miović-Perić, Vesna. *Na razmeđu. Osmansko-dubrovačka granica (1667. – 1806.)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1997.

Nedeljković, Branislav M. „Pravna organizacija Dubrovačke Republike za vreme morije iz 1437. godine”. *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinae* 9 (1969), br. 1-2: 47-51.

Orlić, Djuro. „Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku”. *Gradja* II. Odeljenje medicinskih nauka 1. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1956: 47-64.

Pešorda Vardić, Zrinka. *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku; Hrvatski institut za povijest, 2012.

„Plague – Maps and Statistics”. CDC. Pristup ostvaren 7. 4. 2021. <https://www.cdc.gov/plague/maps/index.html>.

Premović, Marijan. „Ulcinjani u kreditnoj trgovini Dubrovnika u drugoj polovici XIV. stoljeća”. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 61 (2019): 179-224.

Puljizević, Kristina; **Kralj-Brassard**, Rina. „Utjecaj modernizacije javnog zdravstva i obrazovanja žena na dojenačku smrtnost u Dubrovniku krajem 19. i početkom 20. stoljeća”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 56/2 (2018): 619-645.

Raukar, Tomislav. *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

Ravančić, Gordan. „Crna smrt 1348. godine u Dubrovniku – godina krize i solidarnosti?”. U: *Sačuvaj nas Bože rata, kuge, gladi i velike trešnje*, uredio Gordan Ravančić, 11-34. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.

Ravančić, Gordan. „Četvrti jahač apokalipse – kuga na hrvatskim prostorima u srednjem vijeku”. *Hrvatska revija* 2 (2020): 30-34. Pristup ostvaren 14. 9. 2020. <https://www.matica.hr/hr/615/cetvrti-jahac-apokalipse-kuga-na-hrvatskim-prostorima-u-srednjem-vijeku-30669/>.

Ravančić, Gordan. *Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348. – 1349*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010.

„Second person dies from plague in China’s Inner Mongolia”. *Medical Press*. Pristup ostvaren 15. 8. 2020. <https://medicalxpress.com/news/2020-08-person-dies-plague-china-mongolia.html>.

Skenderović, Robert. „Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine”. *Scrinia Slavonica* 3 (2003): 157-170.

Spyrou, Maria A.; **Tukhbatova**, Rezeda I.; **Feldman**, Michal; **Drath**, Joanna; **Kacki**, Sacha; **Beltrán de Heredia**, Julia; **Arnold**, Susanne; **Sitdikov**, Airat G.; **Castex**, Dominique; **Wahl**, Joachim; **Gazimzyanov**, Ilgizar R.; **Nurgaliev**, Danis K.; **Herbig**, Alexander; **Bos**, Kirsten I.; **Krause**, Johannes. „Historical Y. *pestis*

Genomes Reveal the European Black Death as the Source of Ancient and Modern Plague Pandemics". *Cell Host & Microbe* 19 (2016): 874-893. Pristup ostvaren 27. 7. 2020. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chom.2016.05.012>.

Statut grada Dubrovnika. Priredili i preveli Ante Šoljić, Zdravko Šundrica i Ivo Veselić; uvodnu studiju napisala Nella Lonza. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.

Stipetić, Vladimir. „Stanovništvo i bruto domaći proizvod Hrvatske (1500-1913) u kontekstu najnovijeg rada Angusa Maddisona”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 41 (2003): 91-156.

Stojan, Mara; **Seferović**, Relja. „Čudo vode: prolegomena za ranorenesansni vodovod u Dubrovniku”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 44 (2006): 95-137.

Stojan, Slavica. *Ombla, vile i vilani. Povijest svakodnevice u ljetnikovcima Rijeke dubrovačke (15. do 19. st.)*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2018.

Šundrica, Zdravko. „Arhivsko gradivo o izgradnji lazareta na Pločama”. U: *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva*, svezak II, 11-116. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2009.

Varlik, Nükhet. „Beyond Eurocentric Histories of Plague”. *Early Science and Medicine* 22 (2017), br. 4: 361-373.

Varlik, Nükhet. „New science and old sources: Why Ottoman experience of plague matters”. *The Medieval Globe* 1 (2014), br. 1: 193-227.

Vekarić, Nenad. *Nevidljive pukotine: dubrovački vlasteoski klanovi*. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2009.

Vekarić, Nenad. „Udio plemstva u stanovništvu Dubrovnika u trenutku zatvaranja vijeća 1332. godine”. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* 48 = 510 (2011): 31-46.

Vekarić, Nenad. *Vlastela grada Dubrovnika. Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*, svezak 1. Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2011.

Vodopija, Ivan; **Baklajić**, Željko; **Puntarić**, Dinko; **Vodopija**, Radovan. „Hrvatski doprinos eradikaciji variole: u povodu dvadesete godišnjice eradikacije”. *In-fektološki glasnik* 17 (1997), br. 4: 85-89.

Voje, Ignacij. „Poskusi kvantifikacije trgovskega prometa in proizvodnje v srednjeveškem Dubrovniku”. *Zgodovinski časopis* 42 (1988), br. 3: 373-387.

Rina Kralj-Brassard*

Anti-Epidemic Measures in Dubrovnik: Economy's Response to the Challenge Posed by the Black Death

Summary

As for the speed of implementation and the innovative solutions in controlling infectious diseases, certain elements of the Dubrovnik model are considered to be the forerunners of anti-epidemic measures in Europe. This paper discusses the circumstances of the emergence of this model in the first century of the Black Death, identifying the most important features of the basic elements of Dubrovnik's system for controlling infectious diseases. Starting from the insight that the measures for protection against infectious diseases resulted from the efforts of entrepreneurial noblemen, the key impact of economy on these measures is discussed.

Keywords: Dubrovnik, Black Death, anti-epidemic measures, quarantine, economy, public healthcare, social healthcare institutions

---

* Rina Kralj-Brassard, Institute for Historical Sciences of CASA in Dubrovnik, Lapadska obala 4, 20 000 Dubrovnik, Croatia, E-mail: rinafran@gmail.com